

Irena Barbara KALLA

ORCID: 0000-0002-6032-9321

Uniwersytet Wrocławski

Holocaust als non-fictie in de hedendaagse Nederlandse en Vlaamse jeugdliteratuur

Abstract

The past two decades have seen a growing proliferation and generic (intermedial) diversification of Holocaust-related fiction and non-fiction in the Dutch language. At the hands of Dutch and Flemish authors of the third generation as well as writers who do not have a personal connection with the Holocaust, genres as diverse as the historical novel, picture books, the graphic novel, comic books and informational books have become the platform for creative engagement with the Shoah. In view of the growing temporal distance separating contemporary readers from the actual events of the Holocaust children's literature, we saw its informative function being reinforced and reevaluated. In this paper, I review Dutch and Flemish children's literature about the Holocaust created in the 21st century. Special attention is paid to the literary methods and interventions used by authors in order to authenticate the narrative and frame it as non-fiction. These strategies demonstrate the further change in child images: the child is increasingly becoming a full-fledged participant in society and is as such entitled to historical truth, even if this truth is horrifying.

Keywords: children's literature, Holocaust, Holocaust novel, literary non-fiction, informational books, child images.

1. Inleiding

In deze bijdrage zal ik onderzoeken hoe de Nederlandse en Vlaamse Holocaust-literatuur voor kinderen, geschreven in de eenentwintigste eeuw, als non-fictie wordt gekaderd of, met andere woorden, hoe ze gedefictionaliseerd wordt. Voor 'defictionalisering' neem ik hier de definitie over van het *Algemeen letterkundig lexicon*: een poging "om een tekstuele werkelijkheid (de wereld van het gedicht, het verhaal e.d.) overeen te laten stemmen met de buitentekstuele werkelijkheid" (fictie). In het onderzoek naar de twintigste-eeuwse Holocaustliteratuur voor jonge lezers wordt vooral aandacht besteed aan de spanning tussen feit en fictie

in historische verhalen. In *Sparing the Child: Grief and the Unspeakable in Youth Literature about Nazism and the Holocaust* (2002) uitte Hamida Bosmajian de bezorgdheid dat werken die de Holocaust romantiseren als een “gruwelijk avonturenverhaal” (185) de plaats zullen innemen van, zoals S. Lillian Kremer in haar bespreking van dit boek ze noemt, “historisch accurate verhalen” (254). In haar analyse van de in de twintigste eeuw gepubliceerde Holocaustliteratuur voor jongeren, stelt Bosmajian dat de educatieve strekking ervan wordt belemmerd door de ‘sparing the child’-strategie:

Narratives for the young about the Holocaust are similar in that the young reader is spared descriptions of ultimate horrors. Both types of narratives share a decidedly pedagogical motive undercut by the sparing of the reader, for that sparing always contributes to a de-realization of the matter of history, a crucial though unintentional irony in texts written to raise consciousness about history, retain memory, develop empathy, and enable critical judgment. Sparing the child is always a motivation when adults write for children (6).

Een verdere ontwikkeling in literaire representaties van de Holocaust observeert Joanna Krongold in haar studie “When Facts Become Figures: Figurative Dynamics in Youth Holocaust Literature” (2020) waar ze metaforische representaties van de Holocaust in vroeg-twintigste-eeuwse fantasy onderzoekt. Krongold observeert dat deze teksten de Holocaust gebruiken als een instrument dat naar believen kan worden gemanipuleerd. Daardoor is volgens haar de toekomst van de jeugdliteratuur over de Holocaust onzeker (113).

De vraag naar de strategieën die jeugdschrijvers toepassen om de paradox van kinderliteratuur over de Holocaust te overbruggen, stelt Katrien Vloeberghs in haar onderzoek naar de twintigste-eeuwse historische verhalen over de Shoah. Volgens de onderzoeker is deze literatuur “onmogelijk en noodzakelijk tegelijkertijd” (“Kinder- en jeugdliteratuur” 173): enerzijds draagt de jeugdliteratuur per definitie de boodschap van hoop, verbetering, persoonlijkheidsontwikkeling, die niet te rijmen zijn met de realiteit van de Shoah; anderzijds beantwoordt de literatuur aan haar educatieve strekking door de Holocaust te behandelen. Dat heeft consequenties voor de inhoud en de vorm van de Holocaustromans. Vloeberghs bekijkt ze op drie niveaus: epistemologisch (weten), psychologisch (voelen) en ethisch (handelen). De onderzoeker verkent de narratieve strategieën in historische fictie over de Holocaust die het toch mogelijk maken om het onderwerp in jeugdliteratuur te behandelen. Hetzelfde doel streeft Sarah D. Jordan na in haar artikel “Educating Without Overwhelming: Authorial Strategies in Children’s Holocaust Literature” (2004), waarbij ze eveneens nadruk legt op de spanning tussen feit en fictie. Hoewel Vloeberghs aanneemt dat de historische romans de Shoah kunnen bagatelliseren, betoogt zij tegelijkertijd dat de kinderliteratuur, door de kinderwereld te confronteren met de wreedheid van de Holocaust, “de onherroepelijke verandering in beeldvorming over kinderen [veroorzaakt]” (“Pedagogie” 79). In de opmerking van Vloeberghs is er impliciet sprake van een tweerichtingsverkeer:

de veranderende beeldvorming over kinderen is evengoed af te lezen van de Holocaustliteratuur voor kinderen waarin het kind steeds vaker geconfronteerd wordt met deze moeilijke thematiek. In zijn artikel “‘A’ is for Auschwitz: Psychoanalysis, Trauma Theory, and the ‘Children’s Literature of Atrocity’” (2005) vraagt Kenneth Kidd zich af, naar aanleiding van de Holocaustromans als *The Devil’s Arithmetic* (1988) en *Briar Rose* (1992) door Jane Yolen, hoe de verschuiving van het idee dat jonge lezers moeten worden beschermd tegen het kwaad, naar de overtuiging dat zij eraan moeten worden blootgesteld (120), te verklaren valt. Hij komt tot de conclusie dat deze boeken de verwachting vertegenwoordigen dat jonge lezers de geschiedenis persoonlijk traumatisch moeten vinden om ze te kunnen kennen (133). Ook Jan Van Coillie merkt in zijn studie *Leesbeesten en boekenfeesten. Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?* (2007) deze verandering van koers in Holocaustliteratuur voor jongeren: “Toch worden in verschillende, vooral recentere boeken afschuwelijke beelden van deportatietreinen, massa-executies en vernederende razzia’s niet geschuwd” (193). Dit soort confrontaties houden een toenadering in tussen de wereld van de kinderen en die van de volwassenen en is als zodanig verbonden met het veelbesproken begrip ‘kindbeeld’.¹ Van Coillie definieert het als onderdeel van een ruimere visie van de wereld “waarmee een sociale groep haar ideologie wil legitimeren, dat wil zeggen rollen, normen en waarden wil doorgeven” (24). De onderzoeker beklemtoont vooral de opvoedende strekking van de jeugdliteratuur die uit de verhouding tussen de volwassen auteur en de jonge lezer resulteert (23). Vloeberghs daarentegen legt in haar beschouwing van de kindbeelden de nadruk op het belang van de dynamiek tussen de wereld van het kind en de wereld van de volwassenen: “Kindbeelden kunnen sterk van elkaar verschillen, maar toch zijn ze telkens opnieuw terug te brengen tot een bepaalde invulling van de verhouding tussen ‘zelf’ en ‘ander’ in de conceptualisering van wat het kind onderscheidt van de volwassene” (11). De vraag rijst: welk concept van het kind komt naar voren uit de Nederlandse en Vlaamse Holocaustliteratuur voor kinderen die in de eenentwintigste eeuw wordt geschreven? En welke rol speelt daarbij het authentieke materiaal dat in vergelijking tot de vroegere periode opvallend vaak wordt gebruikt? Om een antwoord te geven op deze vragen zal ik onderzoeken hoe de boeken de informatieve functie combineren met andere functies van non-fictie, onderscheiden door Van Coillie (“Leesbeesten” 310): de emotionele functie (de informatie dicht bij het kind proberen te brengen zodat die zich er vertrouwd mee voelt) en de zingevende functie (tot nadenken aanzetten over morele, ethische problemen). Terwijl Vloeberghs zich enkel op de twintigste-eeuwse Holocaustromans richtte, zal ik me vooral focussen op andere representaties, zoals (gefictionaliseerde) getuigenissen, derdegeneratieliteratuur

¹ Zie hiervoor bijvoorbeeld het themanummer ‘Kindbeelden’ van het tijdschrift *Literatuur zonder leeftijd* uit 2006, met bijdragen van o.a. Katrien Vloeberghs, Jan Van Coillie, Rita Ghesquiere e.a.

of teksten van indirecte getuigen – genres die in de Holocaustliteratuur voor jongeren nieuw en/of talrijk vertegenwoordigd zijn in de eenentwintigste eeuw. Daarnaast bekijk ik ook kort de informatieve boeken over de Holocaust, dus de non-fictie in striktere zin.

2. Het corpus

In het kader van mijn onderzoek² heb ik een corpus van ca. zeventig kinder- en jeugdboeken over de Holocaust verzameld, geschreven door Nederlandse en Vlaamse schrijvers en gepubliceerd tussen 2000 en 2021. Het valt op dat genres waarin het beeld een wezenlijke rol speelt, zoals stripboeken (5 titels) en prentenboeken (3 titels), populairder worden. Met 30 Holocaustromans in het corpus is de historische fictie nog altijd goed vertegenwoordigd. Naast de typische historische romans met fictieve plot en personages die de traditie van Holocaustromans voortzetten, zoals *De rode handschoen* (2000) van Anke de Vries, *Oorlogsgeheimen* (2007) van Jacques Vriens of *Gevaarlijk geheim* (2018) van Jan Heerze, zijn er ook romans gebaseerd op de herinneringen van hun auteurs, bijvoorbeeld *Serge/Samuel* (2005) van Willy Spillebeen of *Bloed, zweet en tranen* (2013) van Bob Mendes. In de parateksten als de kافت of het nawoord wordt er verwezen naar de band met de historische realiteit. Daarnaast zijn er ook romans die het verhaal combineren met informatieve stukken. Het gaat hierbij niet alleen meer om bewerkte informatie in de vorm van “kaarten, grafieken, tijdlijnen en cijferlijsten” waarnaar Vloeberghs verwijst met betrekking tot de twintigste-eeuwse Holocaustromans, zonder echter concrete voorbeelden te noemen (“Kinder- en jeugdliteratuur” 176), maar om authentiek materiaal. De hoofdstukken in Theo Engelens *Oorlog in de klas* (2010) worden bijvoorbeeld gevolgd door berichten uit de oorlogspers en archiefstukken uit het Joods Historisch Museum.

De nieuwste jeugdliteratuur over de Shoah daagt bovendien haar grenzen uit door nieuwe genres waarin bijvoorbeeld de herinneringen van overlevenden worden gebruikt (16 titels). Ze worden bewerkt door de schrijvers met het oog op jonge lezers. De roman *Eenzaam in de oorlog* (2015) van Martine Letterie is gebaseerd op het leven van de politicus Ed van Thijn; *Wij blijven bij elkaar* (2020) van dezelfde auteur handelt over de Birnbaumkinderen, overlevenden van de Holocaust. De herinnering aan Anne Frank wordt levend gehouden met in totaal

² Deze bijdrage komt voort uit een breder onderzoek in het kader van het project “21st-Century Literature and the Holocaust: A Comparative and Multilingual Perspective”, uitgevoerd in de jaren 2021–2023 door onderzoekers uit Polen, België, Nederland, de VS en Israël en geleid door een consortium bestaande uit het Instituut Joodse Studies van de Universiteit Antwerpen (België), de Johannes Paul II Katholieke Universiteit in Lublin (Polen) en de Bar-Ilan Universiteit (Israël).

11 nieuwe titels die expliciet bedoeld zijn voor jonge lezers,³ tot stand gekomen in samenwerking met de Anne Frank Stichting. Een recent voorbeeld is *Mijn naam is Anne* (2021), dagboekbrieven bewerkt in een makkelijke taal door Marian Hoefnagel, die eveneens de extra makkelijke editie van Anne Franks biografie verzorgde: *Anne Frank in het kort* (2021). Verder bevat het corpus non-fictie, dus informatieve boeken (5 titels) met hun generiek karakteristieke educatieve functie.

Dit summiere overzicht toont reeds dat de representatie van de Shoah in boeken voor kinderen en jeugd verrijkt wordt met boeken die de fictionalisering in de strikte zin voorbijgaan en nog nadrukkelijker een beroep doen op de educatieve functie, zonder het emotionele niveau uit het oog te verliezen. In wat hierna volgt, zal ik gekozen boeken uit het corpus bespreken met aandacht voor strategieën die het non-fictieve karakter van de verhalen naar voren brengen en/of onderstrepen.

3. Literaire non-fictie

16 boeken in het corpus zijn literaire non-fictie.⁴ Ze hebben hun nationale plaatsgebonden realiteitsgehalte, dat verbonden is met authentieke personen of plaatsen in Nederland en Vlaanderen, of met de familiegeschiedenissen van de schrijvers. De boeken in deze groep vertellen levensverhalen van echte mensen, samengesteld op basis van archiefstukken. Deze verhalen zijn vaak verbonden met lokale, historische gebeurtenissen. *Hanna's reis* (2011) door Martine Letterie vertelt over de deportatie van Joodse patiënten en Joden die ondergedoken zaten in het psychiatrisch ziekenhuis Het Appeldoornsche Bosch in 1943. Fedor de Beer thematiseert in zijn boek *Het kindertransport* (2014) wat bekend is geworden als 'kindertransporten', dat wil zeggen de massadeportatie van ruim duizend kinderen tot zestien jaar uit het kamp in Vught naar vernietigingskampen, waar zij direct na aankomst in juni 1943 in gaskamers zijn vermoord. *Een pop voor Hannah* van het Vlaamse duo Peggy Poppe, de schrijfster, en Ann De Bode, de illustratrice, verhaalt over de lotgevallen van de grootmoeder van de schrijfster. Als gevangene in het doorgangskamp Kazerne Dossin in Vlaanderen riskeerde zij haar leven door voor haar dochter een pop te maken die uit het kamp werd gesmokkeld. De schrijfster als vertegenwoordiger van de derde generatie probeert de herinneringen vast te leggen en te vereeuwigen van de wereld die in vergetelheid raakt door het heengaan van de mensen die haar bewoonden. Belangrijk om het verleden met

³ Boeken over Anne Frank geschreven in de 21^e eeuw zijn uiteraard legio; in mijn corpus zijn slechts titels opgenomen waarvan het beoogd publiek expliciet kinderen of jeugd zijn.

⁴ Uiteraard overlappen de hier opgegeven classificaties elkaar: zo is bijvoorbeeld *Een pop voor Hannah* een prentenboek over het leven van de grootmoeder van de auteur en als zodanig ook derdegeneratieliteratuur, terwijl *Alles over Anne* een informatief boek is dat tezelfdertijd tot de 'Anne Frank'-categorie behoort.

het heden te verbinden, zijn de voorwerpen van de overlevenden, hier de pop, die tot op heden bewaard is gebleven en is te bezichtigen in het museum Kazerne Dossin in Mechelen.

Enkele boeken in het corpus zijn tot stand gekomen in opdracht van instellingen die zorg dragen voor historische monumenten en locaties en zich inzetten voor het in stand houden van de herinnering aan Shoah en de Holocausteducatie. Dat betreft vooral, maar niet alleen, de boeken over Anne Frank, die vrijwel allemaal tot stand zijn gekomen door toedoen van de Anne Frank Stichting. De instellingen bieden ook educatieve pakketten aan (zoals lessenseries, presentaties, films) die verband houden met een bepaald boek en die gratis kunnen worden verkregen en bijvoorbeeld op school kunnen worden gebruikt. De hechte samenwerking tussen het Herinneringscentrum Kamp Westerbork en de literaire groep Schrijvers van de Ronde Tafel, vijftien Nederlandse schrijvers van historische fictie voor de jeugd, resulteerde in het boek *Wij waren erbij. Oorlogsherinneringen* (2019). Het bevat twaalf interviews met overlevenden van de Holocaust, die tot verhalen voor de jeugd zijn verwerkt. Een aangrijpend voorbeeld van deze samenwerking is een literair verslag van het leven van een van de vele kinderen die de Holocaust niet overleefden. In *Groeten van Leo* (2013), een boek in opdracht van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, probeert Letterie de wereld van de tienjarige Leo Meijer te laten herleven, die samen met zijn ouders gevangen zat in kamp Westerbork; het gezin werd eerst gedeporteerd naar Theresienstadt en vervolgens naar Auschwitz, waar Leo is vergast. Letterie vertelt zijn leven opnieuw en verweeft het verhaal met authentieke tekeningen die de jongen in het kamp maakte, en met brieven en foto's van mensen en plaatsen die verbonden zijn met het collectieve geheugen. Het gaat bijvoorbeeld om de Hollandsche Schouwburg, van waaruit Joden naar de kampen Westerbork en Vught werden gedeporteerd, foto's van het kamp Westerbork met daarop voorwerpen die betrekking hebben op de leefwereld van de kinderen, zoals een ellendige kinderspeelplaats, of kinderen op weg naar de kampschool. Daarnaast bevat het boek afbeeldingen die met dit individuele verhaal te maken hebben, bijvoorbeeld foto's van de familie Meijer en hun apotheek. Dit authentiek visueel materiaal helpt de lezers zich het kamp voor te stellen en empathie te ontwikkelen voor het lot van de mensen op deze foto's. Het verhaal over Leo eindigt wanneer de jongen en zijn familie zich gereed maken voor deportatie uit Westerbork. Er is een sprankje hoop, want ze zouden naar het 'modelkamp' Theresienstadt worden gebracht. In zekere zin beantwoordt het einde dus aan de behoefte van jeugdliteratuurlezers aan hoop en een *happy ending* (Kremer 256). Samen met Leo hoopt de niet-ingewijde jonge lezer dat de leefomstandigheden in het 'modelkamp' beter zullen zijn en de overlevingskansen zullen vergroten. De auteur heeft het boek echter voorzien van een extra hoofdstuk getiteld 'Over dit boek'. Los van het hoofdverhaal en geformuleerd in een paar nuchtere zinnen, neemt dit hoofdstuk alle hoop weg door

de lezers te vertellen over de dood van Leo en zijn moeder in Auschwitz. Toch biedt het boek als geheel een positieve boodschap door de zorg te tonen voor de herinnering aan Leo, aangezien zijn vader de tekeningen, foto's en brieven van de jongen bewaart, die de basis vormden voor het boek dat op zich een soort herinneringsmonument is.

Een ander boek van Letterie, geschreven in samenwerking met het Herinneringscentrum Kamp Westerbork, is *Kinderen met een ster* (2016), waarmee ze de Zilveren Griffel won. Het bevat verhalen, gebaseerd op herinneringen van overlevenden aan hun jeugd tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het boek is bedoeld voor een jonger lezerspubliek dan doorgaans het geval is bij boeken over de Holocaust. Omdat in de verhalen een klein kind centraal staat, is de uitwerking vaak confronterend, zoals in het verhaal 'Een bijzondere dag'. Het is Rosa's zesde verjaardag, en het meisje wacht ongeduldig op een verjaardagscadeau, dat ze minder begeert dan een boleroetje met een Davidsster erop: "Op het korte jasje zit hij. De ster, eindelijk. Je mag er pas een als je zes bent. Vanaf nu hoort Rosa echt bij de grote kinderen. 'Prachtig!' Rosa springt op en slaat haar armen om mama's nek. 'Nu heb ik een eigen ster!'" (Letterie 20). In dit boek wordt gebruik gemaakt van het kind als focalisator dat zich de ernst van zijn situatie niet realiseert. Vloeberghs noemt deze strategie "het uitspelen van een breuk in de kennisachtergrond van lezer en hoofdpersoon" ("Kinder- en jeugdliteratuur" 177).

Boeiend onderzoeksmateriaal biedt ook het reeds genoemde relaas over de lotgevallen van de Nederlandse politicus Ed van Thijn, opgetekend door Letterie en ook verteld uit het perspectief van een kind in *Eenzaam in de oorlog* (2015). Van Thijn dook onder bij achttien families: dorpsboerderijen, de flat van een alleenstaande vrouw, huizen van streng protestanten en katholieken, etc. Letterie gebruikt de metafoer van een kameleon, omdat het kind in zoveel verschillende omgevingen moest leven en zich steeds opnieuw moest aanpassen om te overleven. In de tekst worden verschillende ideologieën gepresenteerd, en de manier waarop ze worden afgebeeld onthult evenveel over hun invloed op het kind van toen als over hun huidige perceptie in de Nederlandse samenleving, waar bijvoorbeeld godsdienst als systeem een steeds kleinere rol speelt en in het boek als beperkend wordt voorgesteld. Zo roept Eddy ontgoocheld, toen het katholieke gezin bij wie hij onderduikt, geen aandacht wil besteden aan zijn verjaardag: "Wat een rotgeloof! Daar wil ik niet bij horen. Rotkatholieken!" (*Eenzaam in de oorlog*, 128–129)

4. Tussen feit en fictie

Van het toenemende belang van authentiek materiaal en feitelijke informatie over de Shoah in kinder- en jeugdliteratuur getuigen boeken waarin literaire verhalen vergezeld worden van informatieve teksten en historische foto's. *Helden. Mensen*

die de wereld mooier maken (2016) van Janny van der Molen bevat verhalen, verbonden met uiteenlopende historische personages, van Mahatma Gandhi via Maria Montessori, Anne Frank en Barack Obama, tot Malala Yousafzai. Het verhaal ‘Elske krijgt een boek’ verwijst naar Anne Frank. Elske krijgt voor haar twaalfde verjaardag *Het achterhuis* cadeau, het boek dat een enorme invloed zal hebben op haar opgroeiproces. Het verhaal wordt voorafgegaan door ‘Het meisje dat de moed nooit opgaf’, een informatief stuk over Anne Frank en de geschiedenis van haar dagboek. Deze combinatie van verhaal en feitelijke informatie is eveneens te vinden in *Vet oud! Tweede Wereldoorlog* (2017) van Richard Zuiderveld en Aant-Jelle Soepboer. In deze bundel is elk van de vijftien verhalen voorzien van een informatieve tekst, foto’s uit de Tweede Wereldoorlog en illustraties. Het meest duidelijke voorbeeld in deze groep kinderboeken is *De laatste reis* (2010) van het Vlaamse duo Aline Sax, de schrijfster, en Stijn Felix, de illustrator. Het is een omkeerbaar boek: terwijl het verhaal over het klein meisje Hannah die in het concentratiekamp tracht te overleven aan de ene kant van de omslag begint, bevat de andere kant historische gegevens over de Shoah. De confronterende informatie wordt de lezer niet bespaard: van de deportaties van Joden en andere vervolgte groepen, de anti-Joodse wetten en getto’s tot concentratiekampen waar kinderen, baby’s en zwangere vrouwen in de gaskamers werden vermoord. In dit gedeelte van het boek bevinden zich ook foto’s van Auschwitz, de gevangenen tijdens het appel, het crematorium. De nuchtere, informatieve toon van dit deel contrasteert met de emotioneel geladen verhalen over Hannah, wier leven in het kamp getekend is door honger, gemis, eenzaamheid en angst. Terwijl Sax en Felix een geschiedenisles geven, leggen ze ook de mechanismen bloot die de Holocaust hebben veroorzaakt. Het is een les die verwijst naar vandaag, want, zoals Sax in een interview opmerkt, dezelfde mechanismen zijn nog steeds werkzaam:

En wat ik hen [jonge mensen] vooral duidelijk wil maken, zijn de mechanismen die erachter schuilgingen. Die Holocaust gebeurde niet in een andere wereld, niet hier ver vandaan, maar vlakbij, en de kiemen ervan vind je nog altijd. Die parallellen naar onze maatschappij wil ik dan ook trekken. Mechanismen als uitsluiting, macht, meelopen, ... zie je nu ook hier nog altijd in Vlaanderen (Raeymaekers & Sax).

De boeken die feit en fictie in twee teksten combineren, betrekken de lezer op twee manieren: emotioneel, door literaire teksten en afbeeldingen; en cognitief, door de input van accurate historische gegevens. Tegelijkertijd verwijzen ze naar de huidige tijd, hetzij letterlijk, door te wijzen op de sociale mechanismen die nog steeds op dezelfde manier werken als in het verleden, hetzij meer metaforisch, door parallellen te trekken tussen het leven van een hedendaagse tiener en dat van een historisch personage, zoals in het geval van Elske en Anne Frank.

5. Informatieve boeken

Tussen de informatieve boeken vallen er vooral twee op die zich onderscheiden door hun aantrekkelijke aanpak en verzorgde vormgeving. *Alles over Anne* (2017) door Menno Metselaar en Piet van Ledden is een zorgvuldig gedocumenteerd compendium van kennis over Anne Frank, haar omgeving, het achterhuis en concentratiekampen waarin ze zat, haar dagboek en het naoorlogse leven van haar overlevende vrienden. Uitgegeven door de Anne Frank Stichting, is het boek opgesteld aan de hand van vragen die kinderen en jongeren uit de hele wereld stelden bij het bezoek van het Achterhuis. De publicatie bevat illustraties van Huck Scarry en meer dan honderd foto's van mensen en plaatsen uit diverse archiefstukken, waaronder confronterende en ingrijpende beelden van concentratiekampen. De omvang van de tragedie en de gruwel van Jodenvervolging worden onder andere overgebracht door een foto gemaakt door de fotograaf George Rodger waarop een kind op straat van het pas bevrijde kamp Bergen-Belsen loopt.⁵ Aan weerszijden van de straat liggen de lijken opgestapeld van de gevangenen die de bevrijding niet hebben mogen meemaken. Deze bekende foto is zeker niet willekeurig gekozen in een boek voor jonge lezers. Hij geeft rechtstreeks het contrast weer tussen de wereld van het kind en de horror van de Holocaust. In haar artikel "Saving the Picture: Holocaust Photographs in Children's Books" (2000) vraagt Adrienne Kertzer zich af: "For isn't the entire point of including photographs, particularly in children's books about the Holocaust, based on our belief that the viewer will learn through a direct confrontation with the photograph that what was 'unimaginable' really did take place?" (403) Wanneer de directe getuigen van de Holocaust niet meer rechtstreeks kunnen getuigen, wordt deze vraag nog meer relevant. Het gaat nu niet alleen om foto's van iets wat men zich niet kan voorstellen, maar om het feit dat de foto's de getuigen vervangen om de herinnering levend te houden.⁶

Het overzichtswerk *Toen het oorlog was, 1939–1945* van Annemiek de Groot, Roos Jans, Juul Lelieveld en Liesbeth Rosendaal kreeg in 2020 een Zilveren Griffel in de categorie Informatief. De redactionele keuzes voor het boek lijken sterk op die van de bundel over Anne Frank, want de tekst is voorzien van meerdere illustraties, foto's en veel informatie. Daarnaast bevat het korte passages met de titel 'Zij/Hij was erbij'. Dit zijn stukjes uit authentieke herinneringen van de overlevenden. Hoofdstuk 7, getiteld 'Moord', is uitsluitend gewijd aan de Holocaust en de auteurs waarschuwen in hun inleiding dat het het moeilijkste hoofdstuk is om te lezen en om te begrijpen hoe en waarom de Holocaust kon gebeuren. In het boek staan niet zulke schokkende foto's als in de eerder beschreven titel, omdat

⁵ Zie hiervoor <https://www.life.com/photographer/george-rodger/>.

⁶ Zie hiervoor ook Marianne Hirsch, "Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory" (2001).

de auteurs bij hun beslissingen over het beeldmateriaal, een belangrijk onderdeel van kinderboeken, de spaar-het-kind-strategie hebben gehanteerd:

We wilden veel beeld in het boek, dat spreekt kinderen aan. Die kun je geen foto's van stapels lijken voorschotelen. Daar heeft een kind niets aan en daar krijgt het waarschijnlijk alleen maar nachtmerries van. Daarom hebben we sommige van de meest schokkende dingen verbeeld in illustraties (Kramer & Rosendaal).

Hoewel de boeken op elkaar lijken qua vormgeving, verschillen de kindbeelden die de keuzes van informatie en historisch materiaal voor beide uitgaven hebben bepaald.

6. Conclusie

Uit dit summier overzicht kunnen slechts voorlopige en tentatieve conclusies worden getrokken, die in verder onderzoek moeten worden getoetst. Bosmajian constateerde dat in de twintigste-eeuwse jeugdliteratuur over de Holocaust elementen als “pervasive virulent antisemitic propaganda, behavior of the perpetrators, and the concentrationary universe” (256) ontbreken, omdat de jonge lezers gespaard moesten worden. Het hier gepresenteerde overzicht toont dat deze elementen wel tot op zekere hoogte in de Nederlandse en Vlaamse eenentwintigste-eeuwse jeugdliteratuur voorkomen. Met name in non-fictieteksten en informatieve boeken is het universum van de concentratiekampen steeds nadrukkelijker aanwezig, zowel in tekst als in beeld. Deze publicaties bedienen zich van authentieke en niet zelden confronterende foto's. Een *happy end*, dat in de twintigste eeuw in de meeste jeugdboeken algemeen gangbaar was, wordt dat naarmate de eenentwintigste eeuw vordert steeds minder. Een pregnant voorbeeld is *De groeten van Leo* van Letterie. Ook in andere boeken, zelfs voor kleine kinderen, wordt de waarheid over de dood tijdens de oorlog niet verbloemd. De Holocaustfoto's en ook voorwerpen van overlevenden, nemen het over van de getuigen en vertellen hun verhalen die daardoor gedefictionaliseerd worden. De vertegenwoordigers van de derde generatie spelen een belangrijke rol in de overdracht van het historische geheugen dat aan hen wordt toegeschreven. Deze rol speelt zich af op verschillende niveaus: het schrijven als zodanig, waarbij de auteurs zelf tot de derde generatie behoren; het vertellen, waarbij oma's en opa's hun geschiedenis delen met hun kleinkinderen; en de inzet van instellingen, waarbij musea en onderwijsinstellingen interviews met overlevenden ter beschikking stellen van schrijvers, die deze verwerken tot literaire vormen voor hun jonge lezerspubliek.

Een groot aantal boeken in het corpus maakt gebruik van authentiek materiaal, niet alleen informatieve boeken, maar ook fictieve of gefictionaliseerde verhalen. Deze literatuur legt de nadruk op het belang van herinnering aan de Holocaust. Er zijn bovendien ten minste twee doelen aanwijzbaar in de literatuur

die in de eenentwintigste eeuw de Holocausteducatie ondersteunt. Een daarvan is het overbrengen van historische kennis, en het andere is parallellen trekken naar de hedendaagse samenleving. De verandering van de heersende kindbeelden die Vloeberghs constateerde aan het begin van de twintigste eeuw naar aanleiding van haar onderzoek naar jeugdliteratuur over de Shoah, wordt twintig jaar later nog duidelijker door de toename van non-fictiegenres en technieken die defictionalisering in de hand werken. Een algemene conclusie is dat er in de Nederlandse en Belgische samenleving verschillende kindbeelden in omloop zijn waarbij de tendens om het kind te sparen aan het veranderen is. Deze verandering is onder andere in de Holocaustliteratuur voor jonge lezers zichtbaar. Het kind verschijnt hierin als een volwaardige deelnemer aan de samenleving die recht heeft op historische waarheid. Als er al iets is waartegen het kind beschermd moet worden, dan zijn het niet zozeer schokkende beelden uit het verleden, maar veeleer een toekomst waarin deze opnieuw gestalte zouden kunnen krijgen.

Bibliografie

Primaire bronnen

- De Beer, Fedor. *Het kindertransport*. Van Goor, 2014.
- De Graaf, Bram. *Spion van Oranje: het oorlogsverhaal van Engelandvaarder Bram Grisnigt*. Ambo Anthos, 2016.
- De Groot, Annemiek, et al. *Toen het oorlog was, 1939–1945*. Gottmer, 2019.
- De Vries, Anke. *De rode handschoen*. Lemniscaat, 2000.
- Engelen, Theo. *Oorlog in de klas*. Leopold, 2010.
- Heerze, Jan. *Gevaarlijk geheim*. Leopold, 2017.
- Hoefnagel, Marian. *Anne Frank in het kort*. Uitgeverij Eenvoudig Communiceren, 2021.
- Hoefnagel, Marian, en Anne Frank. *Mijn naam is Anne. Dagboekbrieven van Anne Frank*. Uitgeverij Eenvoudig Communiceren / Lezen voor iedereen, 2021.
- Jitta, Ceseli Josephus. *De diamant van opa*. Zirkoon, 2004.
- Letterie, Martine. *Hanna's reis*. Leopold, 2011.
- . *Groeten van Leo. Een kind in Kamp Westerbork*. Leopold, 2013.
- . *Eenzaam in de oorlog*. Leopold, 2015.
- . *Wij blijven bij elkaar*. Leopold, 2020.
- Letterie, Martine, en Rick de Haas. *Kinderen met een ster*. Leopold, 2016.
- . *Verboden te vliegen*. Leopold, 2019.
- Letterie, Martine, et al. *Wij waren erbij. Oorlogsherinneringen*. Leopold, 2019.
- Mendes, Bob. *Bloed, zweet en tranen*. Manteau, 2013.
- Metselaar, Menno, en Piet van Ledden. *Alles over Anne*. Anne Frank Stichting, 2017.
- Poppe, Peggy, en An de Bode. *Een pop voor Hannah*. De Eenhoorn, 2018.
- Sax, Aline, en Stijn Felix. *De laatste reis*. Clavis Uitgeverij, 2010.
- Sax, Aline, en Caryl Strzelecki. *De kleuren van het getto*. De Eenhoorn, 2011.
- Spillebeen, Willy. *Serge / Samuel*. Davidsfonds / Infodok, 2005.
- Van der Molen, Janny. *Helden! Mensen die de wereld mooier maakten*. Ploegsma, 2016, pp. 230–259.
- Vriens, Jacques. *Oorlogsgeheimen*. Van Holkema & Warendorf, 2007.

Zuiderveld, Richard, en Aant-Jelle Soepboer. *Vet oud! Tweede Wereldoorlog: 15 verhalen uit de oorlogsjaren voor jongeren*. Karakter Uitgevers BV, 2017.

Secundaire bronnen

- Bosmajian, Hamida. *Sparing the Child: Grief and the Unspeakable in Youth Literature about Nazism and the Holocaust*. Routledge, 2002.
- “Fictie”. *Algemeen letterkundig lexicon* (2012 – ...). DBNL. https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00834.php.
- Hirsch, Marianne. “Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory”. *The Yale Journal of Criticism*, vol. 14, no. 1, 2001, pp. 5–37.
- Jordan, Sarah D. “Educating Without Overwhelming: Authorial Strategies in Children’s Holocaust Literature”. *Children’s Literature in Education*, vol. 35, no. 3, 2004, pp. 199–218.
- Kertzer, Adrienne. “Saving the Picture: Holocaust Photographs in Children’s Books”. *The Lion and The Unicorn*, vol. 24, no. 3, 2000, pp. 402–431.
- Kidd, Kenneth. “‘A’ is for Auschwitz: Psychoanalysis, Trauma Theory, and the ‘Children’s Literature of Atrocity’”. *Children’s Literature*, vol. 33, 2005, pp. 120–149.
- Kramer, Gert, en Liesbeth Rosendaal. “Warnsveldse Liesbeth Rosendaal schreef mee aan bekroond jeugdoorlogsboek: ‘Je kunt kinderen geen stapels lijken voorschotelen.’” (interview). *De Gelderlander*, 5 oktober 2020, <https://www.gelderlander.nl/zutphen/warnsveldse-liesbeth-rosendaal-schreef-mee-aan-bekroond-jeugdoorlogsboek-je-kunt-kinderen-geen-stapels-lijken-voorschotelen~a8bb7e19/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>. Geraadpleegd 20 februari 2022.
- Kremer, S. Lillian. “Children’s Literature and the Holocaust”. [rec. van Hamida Bosmajian, *Sparing the Child: Grief and the Unspeakable in Youth Literature about Nazism and the Holocaust* en Adrienne Kertzer, *My Mother’s Voice: Children, Literature, and the Holocaust*]. *Children’s Literature*, vol. 32, no. 1, 2004, pp. 252–263.
- Krongold, Joanna. “When Facts Become Figures: Figurative Dynamics in Youth Holocaust Literature”. *The Palgrave Handbook of Holocaust Literature and Culture*, geredigeerd door Victoria Aarons en Phyllis Lassner. Palgrave, 2020, pp. 111–128.
- Raeymaekers, Dirk, en Aline Sax, “Aline Sax over *De laatste reis*” (interview). Merksplas.nu, 13 november 2019, <https://www.merksplas.nu/cultuur/literatuur/aline-sax-over-de-laatste-reis/>. Geraadpleegd 21 januari 2021.
- Rodger, Georg, “German boy walking down a dirt road lined with the corpses of hundreds of prisoners who have died of starvation near Bergen extermination camp”. The Photography of George Rodger: The LIFE Picture Collection, 2022, <https://www.life.com/photographer/george-rodger/>. Geraadpleegd 14 augustus 2022.
- Van Coillie, Jan. *Leesbeesten en boekenfeesten. Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?* Davidsfonds/Infodok & Biblion Uitgeverij, 2007.
- . “Het kindbeeld in de negentiende-eeuwse Vlaamse kinderliteratuur”. *Literatuur zonder leeftijd*, no. 69, 2006, pp. 2448.
- Vloeberghs, Katrien. “Kinder- en jeugdliteratuur over de Holocaust. Een ontmoeting tussen werkelijkheid en weergave.” Vanessa Joosen en Katrien Vloeberghs, *Uitgelezen jeugdliteratuur: een ontmoeting met traditie en vernieuwing*. LannooCampus, 2008, pp. 171–196.
- . “Kindbeelden in de westerse moderniteit.” *Literatuur zonder leeftijd*, no. 69, 2006, pp. 10–23.
- . “Pedagogie van de herinnering: de Holocaust in de jeugdliteratuur vandaag”. *Bijdragen tot de eigentijdse herinnering / Stichting voor de Eigentijdse Herinnering*, vol. 5, 2004, pp. 63–82.